

Десанка Николић

Етнографски институт САНУ, Београд
eisanu@sanu.ac.yu

Старовлашки Ера ивањичког краја у Цвијићево и данашње време*

У раду се врши поређење ставова о психичким обележјима данашњих становника ивањичког краја са описима Јована Цвијића о Ерама старовлашких области. Констатује се да данашњи Ера ивањичког краја, и поред тога што се прилагођава захтевима времена, остаје веран традицијском наслеђу, не променивши битно своју менталну структуру у односу на време Цвијићевих истраживања.

Кључне речи: Јован Цвијић, Ивањички крај, Стари Влах, Ера, психичка обележја, прилагођавање, традицијско наслеђе.

Почеци проучавања психичких црта Срба сежу у другу половину 19. века. Тадашњи српски интелектуалци, надахнути романтичарским идејама, били су добро обавештени о научним тенденцијама свога времена ка стварању посебне гране психологије – психологије народа. Овај концепт је развитак култура разних народа заснивао на јединству људске психе. У вези с тим учењем настао је израз „Volksselle“ (народна душа), као самостална психолошка категорија изражена у језику, обичајима и митовима, што је у разним деловима света подстакло бројна истраживања народа.¹

Од тада, у процесу еманципације српског друштва сазревају услови да се међу истраживачима живота и културе народа, између осталих, појаве: Милан Ђ. Милићевић, који у свом капиталном делу „Кнежевина Србија“ на више места скреће пажњу и на психичке карактеристике становништва,² а затим и Владимир Карић који, опсежно описујући области у Србији,

* Рад је део пројекта 2157: *Традиционална култура Срба – систем представа, обреда и социјалних институција*, који у целости финансира МНЗЖС РС.

¹ Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд, 1972, 27; Edmund Наџ, *Antropološke teorije*, Biblioteka XX vek, Beograd 1979, 54.

² Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876.

питањима „народног духа и осећања“ настоји да приђе и као научник.³ Један Карићев савременик, са романтичарским претензијама за истицањем позитивних особина српског народа, био је Алимпије Васиљевић, вишеструко образована личност, психолог, педагог, научник и политичар.⁴

Међутим, темеље етнопсихологије, као посебне научне гране у Србији, поставио је Јован Цвијић у оквиру антропогеографске методе, изградивши посредством свог мултимодалног приступа чувену типологију психичких профила Јужних Словена (динарски, централни, источно-балкански и панонски тип, са подврстама и варијететима).⁵

Када говоримо о психичким цртама становника Старога Влаха, који по Цвијићу спадају у старовлашку групу ерског варијетета динарског психичког типа, треба поменути да је и Карић запазио да се Старовлашани разликују, на пример, од Мачвана, Браничеваца, Посаваца, а и од Шумадинаца, наводећи интелектуалне, моралне, физичке и језичке одлике старовлашких људи.⁶

Цвијић је, у односу на Карића, отишао даље и утврдио: прво, Старовлашани поседују психичка својства већине становника динарског порекла (умне способности, војничке врлине, настојање да се школују, склоност ка шалама, сналажљивост, маштовитост, оданост правослаљу итд.); друго, све те особине тумачио је, првенствено, као последицу природно-географских, а затим историјских, социјалних и етнокултурних предуслова. Кључна Цвијићева констатација о Старовлашанима јесте да представљају праве заступнике динарске, патријархалне културе у Србији, као и то да име Ера „не припада ни становништву ни крају са одређеним границама“, већ да се среће у многим динарским областима, „а нарочито у Старом Влаху“.⁷

³ Владимир Карић, *Србија, опис земље и народа*, Београд 1877, 212 – 227.

⁴ Десанка Николић, *Ка проблему проучавања менталитета у Србији друге половине XIX века, с посебним освртом на дело Алимпија Васиљевића*, Гласник Етнографског института САНУ XXXI, Београд 1982, 39 – 51.

⁵ Јован Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље I и II*, Београд 1966, 347 – 562. О Цвијићу као родоначелнику српске етнопсихологије изрицало је своје судове више етнолога: Петар Влаховић, *Рад Јована Цвијића на проучавању етнопсихичких особина становништва Србије*, Етноантрополошки проблеми I, Исти, *Писци наше етнологије и антропологије I*, Београд 1987, 79 – 93; Исти, *Менталитет нашег становништва у делу Јована Цвијића*, Етноантрополошки проблеми, н. д, 96 – 102; Иван Ковачевић, *Етнолошка проучавања психичких појава*, Етнолошке свеске II, Београд 1980, 23 – 34; Бојан Јовановић, *Карактер као судбина*, Краљево 2002, 25 – 49; Десанка Николић, *Анегдота – израз ерског менталитета*, Гласник Етнографског института САНУ XLVI, Београд 1979, 149 – 159, итд.

⁶ Ево шта је В. Карић писао о Старовласима: „Дигљаста Старовлах који је очврснуо у борби са суровом климом... био је познат по својој бистрини и готовости на згодан, често и шаљив одговор, и домишљат за причу. У Старом Влаху“, наставља своје казивање Карић, „је средиште области јужнога говора у Србији, и Старовлах се од осталог народа у Србији одликује и тиме, што говори овим говором српским“. В. Карић, *н. д*, 214.

⁷ Ј. Цвијић, *н. д*, 384.

Поставља се питање да ли се личност Старовлашанина, како ју је описивао Цвијић, отада изменила и у чему, те како данашњи представник овога становништва гледа на наслеђену традицију.

Још је С. Вукосављевић средином прошлога века, добро познајући старовлашке планинце-сточаре, уочио да се у њиховом „привредном менталитету„ много шта изгубило под утицајима осавремењивања привреде.⁸ Међутим, треба имати у виду и сазнања Ериха Фрома (Erich Fromm), познатог француског социјалног психолога, о томе да је „економски развитак бржи од психолошког развитака“, па каткад долази, истиче овај писац, „до раскорака између карактерне структуре која још постоји“ и нових друштвених и економских услова.⁹

Овај прилог нема претензија да одговори на сва сложена питања етнопсихичког идентитета становника ивањичког Старог Влаха, која би захтевала продубљенија, стационарана теренска истраживања начина мишљења и понашања ових људи. Овом приликом ћемо изнети ставове данашњих становника Ивањице и околних села према неким обележјима која им је приписивао Цвијић, с циљем да се сами испитаници одреде према тим обележјима: да ли их сврставају у оквиру вредносног система сеоске, наслеђене или градске, осавремењене културе.

Истраживања односа према духовитости, религиозности, гостопримљивости, тежњи за сазнањима, као и неговању колективне меморије обављали смо осамдесетих година прошлога века, делом у Ивањици, али и у сеоским насељима: Прилике, Кушићи, Међуречје, Куманица, Беле Воде и Лучка Река, комбинујући технике посматрања са анкетирањем становника и интервјуисањем.

Духовитост

За духовитост већина испитаних становника сматра да је, у начелу, више особина сеоског, него градског становништва. Пословична шалвост Ивањичана, по Цвијићу – једна од битних одлика Ера, није промакла ни запажању Сретена Вукосављевића. Њихов смисао за хумор и сатиру, обазривост и лукавство, које овај писац назива „Старовлашком школом“ – у значењу животне филозофије, имала је у току османлијске управе функцију својеврсног отпора и мимикрије према власти. „Привалити некоме, нарочито јачем, рећи му што крупно и непријатно, а остати жив и здрав“ – основни је смисао тог хумора, истиче С. Вукосављевић.¹⁰

⁸ Сретен Вукосављевић, *О сељачком привредном менталитету*, Анали Правног факултета 3 – 4, Београд 1959, 376 – 387.

⁹ Ерих Фром, *Бекство од слободe*, Београд 1964, 245.

¹⁰ Сретен Вукосављевић, *Старовлашка школа*, Писма са села, Социолошка библиотека 1, Београд 1962, 196.

И наше теренске белешке говоре у прилог чињеници да су Старовлашани из ивањичких села ведра духа; цене се весељаци којих има у сваком селу. То су људи за које су нам говорили да о разним локалним згодама и незгодама лако заподену шалу, саставе духовиту песму или причу. Зато се обично међу таквим особама бирају „чауши“, најактивнији и најдуховитији учесници свадбеног обреда, од којих су многи познати и као састављачи славских здравица (Куманица).

Религиозност

И оданост према православној вери, по исказима испитаника, развијенија је код људи са села него међу грађанима. Мада појединачно има и одговора који упућују на атеизам, што је разумљиво с обзиром на друштвено-политичку климу која је владала у земљи до последњих деценија прошлога века, ипак већина њих сматра (нарочито старији) да постоји „нека виша сила која управља људима и да зато људи треба да се моле“, како гласи један од одговора на питање да ли треба веровати у Бога и зашто. Иако међу испитаницима не постоји јасно опредељење које хришћанско божанство треба посебно поштовати, занимљиво је да се многи изјашњавају за свеца, заштитника куће, који се ревносно прославља у оквиру Крсне славе. Многе куће у свим истраживаним селима овога краја „прекаћују“ (славе). Веровање у плодотворну моћ свога патрона изражавају уз „читање“ бројних здравица (прва чаша „за помози Боже“, друга чаша „за добри час“, а трећа чаша „за Свету Тројицу“ – Кушићи).

И Душан Бандић, бавећи се истраживањима односа према православној вери у српском народу данас, уочио је да – поред појма бога – појам свеца представља „кључ за разумевање народног православља,¹¹ Један од најпознатијих српских светитеља – Свети Сава, по Цвијићу карактеристичан за све патријархалне области,¹² није заборављен ни у ивањичким селима, већ му сачувана предања приписују улогу при настајању имена села: Прилике, Бедина Варош и Кушићи.

Могло би се рећи да побожнији део становништва чешће него раније одлази у цркву, нарочито о празницима („Објетина“), а има и људи који се редовно придржавају постова, уз причешћивање (Лучка Река). То говори о ревитализацији цркве у наше време у целој Србији, па и у истраживаном крају.

¹¹ Душан Бандић, *О народном православљу данас – истраживања у ваљевском и крушевачком крају*, Етноантрополошки проблеми 9, Београд 1992, 65.

¹² Ј. Цвијић, *н. д.*, 118.

Гостопримљивост

Становници ивањичких села и ову своју особину сматрају одликом наслеђеном од предака, па је у већем броју случајева лоцирају у сеоску, а мање у градску средину. Познато је да гостопримство садржи у себи социопсихолошке и религијске компоненте.¹³ С. Вукосављевић га тумачи економским разлозима, односно потрошњом и штедњом сточарских производа. „Док је пољопривреда била организована за властиту потрошњу, гостопримство је било обавеза, у неку руку стална“. Међутим, када „сељачки производи добијају мало већу и прецизнију новчану вредност, гостопримства је мање“, образлаже своје мишљење С. Вукосављевић.¹⁴ У том духу је и један новински запис из 1972. године, по коме су „и Ивањица и цео овај крај били чувени по гостопримству. Тога више нема, јер се „плаћа скупа цена урбанизацији и подизању индустрије“, жали за прошлим временима писац чланка.¹⁵ Међутим, и поред тога што су људи и у овом крају, у односу на раније време, данас мање спремни да често дочекују госте, лично смо се уверили, чак и у удаљенијим планинским селима, у простодушно и срдачно прихватање незнаца (нас истраживача), и то у породицама скромног имовног стања (Беле Воде). Да има прилика када се пред гостом треба и показати или узвратити, и да је гошћење обавезно – нарочито о годишњим или породичним празницима, упозоравали су нас показујући нам скоро у свакој породици посебну просторију намењену гостима („сала“), и то не само у старијим, већ и у новијим кућама (Прилике).

Приврженост локалној традицији

Ова вредносна оријентација према ставовима већине испитаника, јаче је изражена на селу него међу становницима Ивањице. Установили смо то на основу одабраних примера очуваности колективне меморије о досељавањима, као и о неговању усменог предања о средњовековној прошлости краја.

Усмену меморију становника о миграцијама тешко је оделити од „сећања“ и препричавања Старовлашана борби са Турцима као узроцима сеоба.¹⁶ Објашњења за то треба потражити у чињеници да су се Старовлашани око Ивањице углавном досељавали из области под Османлијама (некадашњи Новопазарски санџак), затим из Црне Горе, а делом и из Херцеговине. Старији свет и данас чува традицију – како о кнежевској породици Рашковић из

¹³ Веселин Чајкановић, *Мит и религија у Срба*, Српска књижевна задруга 443, Београд 1973, 128 – 153.

¹⁴ С. Вукосављевић, *О сељачком привредном менталитету...* 381.

¹⁵ „Вести“, 1298, Титово Ужице, 16. јуни 1972.

¹⁶ Према једној новинској белешци, турски јатаган који је задобијен у сукобу с Турцима на територији данашњег ивањичког краја, тада граничном према Османлијама, дуго је чуван у кући Радмиловића на Голији као трофеј, да би временом постао светиња служећи у сврхе лечења оболелих. „Вести“ 1276, Т. Ужице, 12. март 1972.

Штиткова, познатој у доба Турака, тако и о генерацијама бројних породица које су у ова насеља пристизале „од Васојевића“, „од Никшића“, или „од Ровина“. Зна се и о новијим уселјавањима из суседних крајева, из Драгачева или из ариљских села. Таложе се и лична искуства о саселјавању, „спуштању“ породица из околних јаворских и голијских села у Ивањицу, које се потом међусобно групишу, што доприноси њиховом адаптирању на услове живота у граду.

У локакну традицију овог краја спада и неговање националне свести о средњовековној прошлости српског народа, о чему је, када је реч о Старовлашанима, такође писао Цвијић.¹⁷ У том контексту наводимо и један теренски запис о Косовском миту из Бедине Вароши. Реч је о „спомен-гробљу“ посвећеном Бошку Југовићу, а чини га шест храстова поред којих је „капела“ са натписом: „Ову цркву подиже 1929. године Благоје Луковић предузимач из Ивањице на гробу косовског јунака Бошка Југовића после 540 година“.

Знање

Ставовe о тежњи за стицањем знања као идеала већина испитаника приписује и сеоском и градском становништву. Цвијић је, уз констатовање да Старовлашани воле да се школују и да се диве ученим људима, уочио не само њихову велику моралну енергију, већ и драгоцене интелектуалне способности.¹⁸ Наклоност ка књизи и учењу код овог становништва потврђују и статистички подаци из периода с почетка 20. века па све до осамдесетих година истога века, који говоре о постепеном расту степена образованости.¹⁹

Захваљујући амбицијама становника за школовањем и постизањем животног успеха, затим склоностима за трговачке и занатлијске послове, уз друштвену потребу да се управо на тим просторима формира градска „чаршија“, стигло се дотле да је Ивањица у другој половини 19. века напредовала као имућна, трговачка варошица и постала пример успешног развитка вароши у Србији.²⁰ То се наставило и у 20. веку, па је допринело прерастању овог места у индустријски центар краја, стекавши и функцију изворишта иновација за околна насеља. У време наших истраживања, насеља око Ивањице, већином брдско-планинска (осим Прилика као котлинског насеља), више нису била изолована од утицаја града као некада, јер су до многих од њих изграђени путеви, а у појединим и индустријски погони (Лучка Река). То је седамдесетих и осамдесетих година прошлога века било вишеструко корисно – како с обзиром на материјалну страну запослених, тако

¹⁷ Ј. Цвијић, *н. д.*, 387.

¹⁸ Исто, 386.

¹⁹ Видети прилог на крају текста.

²⁰ Ј. Цвијић, *н. д.*, 237.

и у погледу успоравања одлива становника из тих насеља према градовима у земљи и иностранству.

Завршавајући овај краћи оглед о ставовима данашњих становника Ивањице и околних села према појединим психичким обележјима која им је приписивао Јован Цвијић, могло би се – према расположивој емпиријској грађи – констатовати да се Старовлашанин у односу на Цвијићево време није битно изменио.

Већина одговора, уз незнатна одступања при изјашњавању млађих испитаника, говоре у прилог извесног континуитета наслеђених образаца мишљења и понашања (духовитост, оданост православљу, нешто редукована гостопримљивост, приврженост локалној традицији и Косовском миту – нарочито код старијих, знање као идеал). Мада се Старовлашки Ера нужно прилагођава захтевима животног опстанка, он то, рекли бисмо, умногоме чини захваљујући свом наслеђеном менталном склопу: упорно и промишљено, са пуно достојанства и уздржане мирноће, како је о њему писао Цвијић. Истраживања која смо до сада објавили, иако недовољна за дефинитивно закључивање, откривају да данашња личност ивањичког краја мења неке ставове, али задржава и вредности ранијих генерација.

Прилог: Писменост и образовање становника ивањичког краја 1900, 1953, 1961, 1981. године

Не пис м е н и

1900. године

У Моравичком срезу било је укупно 87%

у граду 46%

у селу 90%

1961. године

У општини Ивањица било је укупно 31%

у граду 9%

у селу 32%

1981. године

У општини Ивањица било је укупно 14%

у граду 4%

у селу 17%

Школска спрема становника узраста од 10 до 15 и више година

1953. године

У Моравичком срезу било је укупно

Без школске спреме 58,04%

Са основном школом 37,2%
Са средњом школом 31,9%
Са вишом школском спремом 0,1%

1981. године
У општини Ивањица било је укупно

Без школске спреме 23,2%
Са основном школом 60%
Са средњом школом 14%
Са вишом и високом школом 2%

(Пописи становништва Србије из 1901, 1953, 1961. и 1981. године,
Савезни завод за статистику, Београд)

Desanka Nikolić

Old-Vlah Era from the Ivanjica District: Construction from the Time of Jovan Cvijić and Contemporary Images

Key words: Jovan Cvijić, Ivanjica, Old Vlah, Era, psychological character, adaptations, traditional inheritance.

The paper gives a brief account of the ethno-psychological research among Serbs, with a particular emphasis on Jovan Cvijić's work on psychological characters among old-Vlah Eras. We make comparisons on attitudes on psychological characters of the contemporary population of the Ivanjica district (sense of humor, religious affiliation, hospitality, loyalty to the local tradition, knowledge as an ideal) with Cvijić's descriptions on mentality of the same population. A conclusion to be drawn is that the personality of old-Vlah Era, since the Cvijić's writings until today, did not change very much. The personality of Era is in a phase of adaptation to contemporary time, but it did not lose values of the earlier generations, that is, it still incorporates the traditional inheritance.